

<https://doi.org/10.62837/2024.9.251>

HÜSEYNOVA ZÜLFİYYƏ SƏLİM QIZI
ALCANOVA AYGÜN CAVID QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
“ Xarici dillər” kafedrasının müəllimləri
aygunzulfiya24@gmail.com
S.Vurğun128.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİLLƏRİNDƏ ANTROPONİM SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən tarixi inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq ingilis və Azərbaycan xalqlarının antroponimik sistemlərdə semantik baxımdan oxşar yaxud eyni adlara rast gəlmək mümkündür. Bu oxşarlıqlar hər iki xalq üçün ümumi olan bəzi qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Fərqli mədəniyyətlərə malik olan xalqlar arasında oxşar və ya eyni semantik əsaslara söykənən antroponimik vahidlərin meydana gəlməsi bir sıra tarixi hadisələrlə izah olunur.

Fikrimizcə ingilis və Azərbaycan antroponimiyasında fonetik cəhətdən oxşar olması ya onların eyni dil ailəsini təmsil edən xalqların dillərindən yayılması ilə ya da təsadüfən fonetik paralel yaratması ilə bağlıdır.

Adlar haqqında Pulqramın və Con Stüart tətqiqatları daha qiymətli sayılır. Mill qeyd edir ki, xüsusi adlar şəxsə ancaq adlandırmaq və çağırmaq üçün verilir. Lakin şəxsi fərdi səciyyəyəndirilmir. Şəxs adlarının əsas əlaməti ondan ibarətdir ki onlar əslində heç bir mənə vermir. Valideynlər uşağa adı öz gələcək arzularına uyğun verirlər. Adı verən valideyn ümid edir ki onun verdiyi ad gələcəkdə özünü doğruldacaq. Şəxs adının insana fərdilik gətirə biləcəyinə də inanmaq olar, lakin bu bir o qədər də əsaslı fakt hesab olunmur. Bununla yanaşı adın başqaları tərəfindən necə qəbul edilməsi şəxsiyyətin özünəhərmətinə təsir göstərir.

Açar sözlər: antroponimlər, semantik vahidlər, universal sistemlər, totemlər

Abbasova A. Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. B., 2005. Müəllif Afət Abbasova öz məqaləsində yazır: “Qədim dövrlərdən müşahidə edilən adın mistikləşdirilməsi böyük bir tarixi dövr ərzində xalqların advermə adət və ənənələrində mühüm rol oynamışdır. Təkcə ləqəbləri deyil hətta yeni doğulan uşağa birinci adı seçərkən də valideynlər onun öz adını doğruldacağını düşünür və buna görə də öz arzularına müvafiq ad verirlər. Elm bunu inkar etsə də uşağın böyüyərək ona verilmiş adı doğrultduğu haqqında bir sıra faktlar məlumdur. Məsələn almanlarda Herr Gross cənab Böyük Nəhəng adlı şəxsin özündən müştəbehlik mərazinə tutulduğu, Her Klemer cənab Kiçik adlı şəxsin

natamamlıq kompleksinə mübtəla olduğu qeydə alınmışdır. Dünyanın bütün antroponimik sistemləri universaldır, eləcə də ingilis və Azərbaycan xalqlarının ad seçmə ənənəsi bir-birinə uyğun gəlir, həm ingilislərdə həm də azərbaycanlılarda insanın xarici gözəlliyini əks etdirən sözlər antroponimləşdirilir. (1.s.126-138)

Həm ingilis həm də Azərbaycan vətəndaşı ad seçimində ülviliyə, xoşbəxtliyə, gözəlliyə, yüksəkliyə can atır, ən bəşəri hissələrini əks etdirir. Bununla yanaşı hər iki xalqın adlar sistemində tarixən formalaşmış və hazırda sıradan çıxmış ad yaradıcılığının qalıqlarına rast gəlirik. İngilis dilində bəzi adlar insanın xarici fiziki nöqsanını əks etdirir. Məsələn məşhur Campbell adı qael mənşəli olub əyriağız mənasını verir. Cameron adı qael dilində əyriburun deməkdir. Cecil adı kor sözüəndən götürülmüşdür. Bu cür adlar ənənə əsasında bu gün də işlənilməkdədir.

Müərrəd təfəkkürün hələ formalaşmadığı qədim dövrlərdə insanlar özlərini təbiətin bir parçası kimi təsəvvür edir, ad seçərkən ətraf mühitdəki əşyaların adından istifadə edir, yalnız müəyyən müddətdən sonra uşaq böyüyüb ərsəyə gəldikdə göstərdiyi şücaətə, özünü tanıtdığı hansısa bir hərəkətə görə ikinci bir adla adlandırılırdı. Bu cür ibtidai advermənin izlərinə günümüzə də rast gəlmək mümkündür.

Ş.Sədiyev yazır ki, xalqımızın tarixində övlada ad verilməsinə nikbin münasibət bəslənilmişdir. O zamanlar bu hadisə şadlıqla, təntənə ilə qeyd olunardı. Həmin vaxtlarda ad məsələsini valideynlər deyil ancaq advermə peşəsinə görə xalq arasında tanınmış hörmətli şəxslər həll edərdilər. Onlar da xoşagələ bir ad seçib uşağa həmin adın verilməsini məsləhət görərdilər.

Qədim azərbaycanlılar zərdüştdininə və ayinlərinə sitayiş edir, göyə, günəşə, aya, oda, suya, torpağa, dəmirə, daşa, ruhlara və ətraf aləmdəki canlılara pərəstis edirdilər.

1. Totemlərə sitayişlə əlaqədar olan şəxs adları- Laçın, Tərən, Aslan, Qaplan və s.
2. Göyə, Tanrıya etiqlatla əlaqədar olan şəxs adları- Göyxan, Tanrı və s.
3. Qədim azərbaycanlılar ətrafda xarab olmayan əbədi hesab etdikləri təbiət materiallarına tapınıb və bunlardan şəxs adları düzəldirdilər- Aydəmir, Altın, Polad və s.

Əliyeva H. Ümumi antroponimika problemləri. B., 1985. Müəllif öz yazısında üeyd edir: "Müasir ingilis antroponimiyasında işlədilən qədim german və ya roman-german mənşəli Ada-alicənab, Eric-şərəfli hakim, bşçı, Elva-pəriyəbənzer kimi bir sıra adlar xristianlıqdan qabaqki dövrün məhsulu sayıla bilər. Eyni zamanda burada vaxtilə Britaniya adasında məskunlaşmış tayfaların sorağını verən bir çox şəxs adları ingilisləşdirilmiş şəkildə işlənilməkdədir. Xristian dinini qəbul etdikdən sonra ingilislər arasında da yeni advermə mədəniyyəti meydana gəlmiş və burada xristian kilsəsinin böyük rolu olmuşdur. Orta əsrlərdə və yeni tarixdə kilsə nəinki yeni doğulan uşağa ad vermək ayinini də icra edir, hətta yeni ingilis antroponimik modellərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. (2.s.216)

Məlum olduğu kimi ingilis dilində bizim adət etdiyimiz şəxs adı ifadəsinin vahid terminoloji qarşılığı yoxdur. Həmin anlayışı ifadə etmək üçün ingilis baptismal name, christian name, first name, given name və s. kimi söz birləşmələrindən istifadə edirlər. Eləcə də forename və latın mənşəli prename sinonimləri familiyadan qabaq gələn ad mənasında işlədilir. Məşhur ingilis və amerikan yazıçılarının tam adlarına diqqət yetirək:

William Makepeace Thackeray; Chrles John Huffam Dickens

Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanlarda olduğu kimi müasir ingilislərin əcdadları arasında da dini mədəniyyətin təsiri altında seçilən şəxs adları hazır şəkildə götürülüb işlədilir və bu zaman ibtidai dövrlərdə adın mənasına və yaxşı səslənməsinə diqqət yetirilməsi prinsipinə əsasən bir o qədər də əhəmiyyət verilmir, bununla ingilislər də özlərinin dindənqabaqkı adət və ənənələrindən tədricən uzaqlaşdırılır.

İctimai-siyasi tarixin sonrakı gedişində türklər arasında bu və ya digər dərəcədə dindən uzaqlaşma prosesi baş vermiş, bu da öz növbəsində onların advermə mədəniyyətinin yeni pilləyə keçməsinə, ad seçimində ruhanilərin rolunun sıxışdırıb aradan çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Halbu ki eyni zaman kəsiyində ingilislərdə bu proses müşahidə edilməmiş, burada kilsənin və din xadimlərinin rolu demək olar ki əksilməmişdir və orta əsrlərin dərinliyindən keçib gələn müvafiq ənənə bütövlükdə və ya bu ənənənin nəzərəcarpacaq dərəcədə böyük izləri bizim günlərimizdə də öz gücünü qoruyub, saxlamaqda davam edir.

Etimoloji aspektdən əhəmiyyət kəsb edən variantlılıq və dublet məsələlərinə ingilis leksikologiyasının nəzəri problemləri çərçivəsində aydınlıq gətirmiş Arnold da özünün məşhur tədqiqatına münasibət bildirmişdir. Belə ki, irəlidə izləyəcəyimiz kimi, dilçi, bu kimi oxşar misalların timsalında dildaxili, sistemdaxili leksik paralelizm faktlarına aydınlıq gətirmişdir.

Bizi bu kimi dil vahidlərində maraqlandıran cəhət həmin leksemlərin və variantlarının Azərbaycan dili ilə paralelizm təşkil etməsi məqamlarıdır. Məsələn, N.K.İvanovanın ingilis dilinin leksikologiyasına həsr edilən *goal u jail, channel u canal* tədqiqatında qeyd edilən etimoloji dubletlərin Azərbaycan dili ilə paralelliyyəti diqqətdən yayın bilməz. Məsələn: *qol – futbolp, kanal – su kanalı; TV kanalı*.

Həsənov H.Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti.B.2002. N.Həsənov qeyd edir:”Təqdim olunan nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu hallarda həm sistemdaxili, həm də sistemlərarası leksik paralelizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Belə ki, həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyalarından söhbət gedir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi faktların meydana gəlməsində ekstralingvistik faktların da iştirak payının olması həmin dil faktlarını maraqlı dil innovasiyaları sırasına aid edir.(3.s.123)

Nə üçün «təkrar alınma»? Belə ki, artıq söylədiyimiz kimi, kino və sinema sözləri eyni mənəbdən şaxələnmədir. Yunan dilində kino hərəkət edirəm deməkdir. Sinema sözü isə yunan dilindəki bu leksemin latınlaşmış, yəni latın dilinin fonetik

sisteminə adaptasiya olunmuş variantıdır. Müqayisə üçün deyək ki, *kinema*, *kinematos hərəkət* mənasını ifadə edir. və L.Uspenskiy bu sözün ixtisar edilmiş şəkildə film mənasında istifadəsini dilin qənaət prinsipi ilə izah edir. Maraqlıdır ki, ədəbi dildə mövqeləri möhkəmlənmiş və ixtisar edilməmiş variantın fonetik tərkibinin təhlili burada variantla bənzərliyi ortaya qoyur: *kinematoqraf – sinematoqraf*, *kinematoqrafik – sinematoqrafik*.

Variantlılıqdan törəmiş olan bu debletlilik bizim üçün ona görə maraqlıdır ki, həmin dublet cütündən biri ingilis dili ilə tam dublet paralelizmini, digəri isə qismən dəyişiklik nümayiş etdirən natamam paralelizmi nümayiş etdirir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemlərinin yetərincə fərqliliyinə görə, bu dillərin leksik sistemindəki paralelizmlər çox məhdud hallarda tam şəkildə adekvatlıq mümayiş etdirirlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, leksik paralelizm vəziyyətlərinin təhlili çərçivəsində bu cür maksimal adekvatlıq hallarına da dillərarası dubletlər deyilir. Göründüyü kimi, biz yenidən dublet termini ilə və yenidən terminoloji çoxmənalılıqla qarşılaşmış oluruq.

Bu kimi leksik paralelizmlər, ingilis dilinin leksikologiyası və qrammatikasını diaxronik aspektdə tədqiq etmiş mütəxəssislərin bildirliyi kimi, bütövlükdə, ingilis dilinin leksik inventarının zənginləşməsi və qrammatik sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. İngilis dilinin dialekt rəngarəngliyinin nəticəsi kimi meydana çıxan paralelizm situasiyalarının kütləviliyi ingilis ədəbi dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə azaltmağa başladığı məlumdur. Xatırladaq ki, daha əvvəl də bildiyimiz kimi, bu qrup paralelizmlər dilçilik ədəbiyyatlarından daha çox etimoloji dubletlər çərçivəsində tədqiq edilir. Konkret olaraq, ingilis dilinin leksikası sahəsindəki etimoloji araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi, *whole – sağlam* və ya *xəstəlikdən azad* və *hale – sağlam bərk*. İkinci öz orijinal mənasında qalmaqdadır və *have and hearty – sağlam* və *gümrah birləşməsində saxlanılır*. Hər iki söz qədim ingilis dilindəki hāl sözündən yaranmışdır: biri qədim ingilis dilindəki *ā* hərfinin hərfinə *ō* olan normal inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Digər isə bu modifikasiyanın daş vermədiyini şimal dialektindən gəlmişdir. Oxşar cəhət *raid* və *road* dubletlərində var, onların əlaqəsi mənası *düşməncəsinə soxulma* a *raid* olan *inroad* terminində aydın şəkildə qalmışdır. *Drag* və *draw* felləri qədim ingilis dilində *dragan* sözündən gəlmişdir.

M.Hüseynzadə “MüasirAzərbaycandili”.Bakı”Maarif”nəşr.1976il.Muxtar müəllim öz əsərində yazır:”Antroponimlərin Avropa mənşəli dillərdən Azərbaycan dilinə keçirilməsi məsələsində müəyyən cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınmalı cəhətlər, məlum olduğu kimi, qarşılaşdırılan Avropa və Azərbaycan dillərinin strukturu ilə bağlıdır.Tərcümə prosesində şəxs adlarının başqa dildə verilməsi üçün istifadə edilən metodların heç biri ayrı-ayrılıqda həmin adların dilin daşıyıcıları tərəfindən onların səslənməsinə maksimal şəkildə yaxın tələffüzünə imkan yaratmır.Buna görə də həmin metodlar ayrı-ayrılıqda xüsusi adların başqa dildə keyfiyyətli şəkildə verilməsində yararlı deyildir.(4.s.126-143)

Bir sıra QərbiAvropa ölkələrində transkripsiya və ya transliterasiya sistemi ya tamamilə işlənməmiş, ya da işlənmiş olsa da, mübahisəli məsələləri hələ çoxdur. Belə ki, həmin dillərin istifadə etdiyi transkripsiya sistemlərində yalnız əsas uyğunluqlar göstərilmiş, lakin bir çox hərf və ya hərf birləşmələrinin düzgün verilməsi hələ də aydınlaşdırılmamış qalmışdır.

Bunun əsas səbəbi onunla izah olunur ki, Avropa dillərinin orfoqrafiyasının tarixi inkişafı orfoqrafiya ilə tələffüz arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqin meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də çox zaman sözün oxunuşunun mümkün variantlarından hansının düzgün olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Məsələn, ingilis dilində **ou**, **ow** hərf birləşmələri (ou) diftonquna uyğun gəldikdə Azərbaycan dilində **ou** şəklində verilir, amma vurğulu hecəda (au) diftonqunu ifadə etdikdə Azərbaycan dilində **au** şəklində verilə bilər. Belə hallarda adın iki mümkün oxu variantı ortaya çıxır.

Bundan əlavə, həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə tələffüz edilən sait və samit səslər vardır. Transkripsiya zamanı çox vaxt uzunluq, qısalıq, yumşaqıq, tonun yüksəkliyi və s. bu kimi mühim fonetik informasiya itir, digər dildə isə, əksinə tapmır. Yaxud səslər eyni şəkildə işarələndirilir. Məsələn (t) və (o) səsləri “t” hərfi ilə işarələndirilir. Eləcə də (u) və (w) səsləri Azərbaycan dilində “u” hərfi ilə verilir.

Qərbi Avropa dillərində biri-birinin qarşılığı olmayan səslər vardır. İngilis dilində tələffüz variantiv xarakterlidir. İngilis dili müxtəlif ölkələrin hər birinin özünün tələffüz normaları vardır. Latın qrafikalı əlifba sisteminə malik Azərbaycan dilində xas olan (x), (ğ), (g) və bu kimi səslərin ingilis dilində verilməsi üçün vasitələrin olmadığı məlumdur.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova A. Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. B., 2005. səh: 126-138
2. Əliyeva H. Ümumi antroponimika problemləri. B., 1985. səh: 216
3. Həsənov H. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti. B. 2002. səh: 123
4. M. Hüseyinzadə “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı” Maarif” nəşr. 1976 il. səh: 126-143

Z. Kuseynova, A. Aldjanova

ANTHROPONYMOUS WORDS IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES LEXICO-SEMANTIC AND MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS

SUMMARY

Formulating of the English antroponomy has been caused by customs, culture? Language system? Politico-sociological lines of the British nation. English antroponomy has distinguished and similar with feature the so-named of other

nation. All these features appeared during several decades and different historical events.

It is possible to find similar or identical names in the anthroponymic systems of the English and Azerbaijani peoples, despite having gone through radically different historical development paths. These similarities are based on some regularities common to both nations.

The formation of anthroponymic units based on similar or identical semantic bases among peoples with different cultures is explained by a number of historical events. In our opinion, phonetically similar in English and Azerbaijani anthroponymy is related either to their spread from the languages of peoples representing the same language family, or to accidental phonetic parallels.

Key words. antroponims, semantic units, universal systems, totems

З.Гусейнова, А.Алджанова,

АНТРОПОНИМНЫЕ СЛОВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ И МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

Резюме

Формирование английское антропономии было вызвано обычаями, культурой? Языковая система? Политико-социологическая составляющая британской нации отличала и схожа с т. н. другой нации. Все эти черты проявлялись на протяжении нескольких десятилетий и различных исторических событий.

В антропонимических системах английского и азербайджанского народов можно встретить схожие или тождественные имена, несмотря на радикально разные пути исторического развития. В основе этих сходств лежат некоторые закономерности, общие для обоих народов.

Формирование антропонимических единиц на сходных или идентичных семантических основах у народов разных культур объясняется рядом исторических событий.

По нашему мнению, фонетическое сходство в английской и азербайджанской антропономии связано либо с их распространением из языков народов, представляющих одну языковую семью, либо со случайными фонетическими параллелями.

Ключевые слова. антропонимы, семантические единицы, универсальные системы, тотемы

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova